

ПИТАННЯ ЦИВІЛІСТИКИ. ФІНАНСОВЕ ПРАВО

БІЛІНСЬКИЙ Д.О., кандидат юридичних наук
(Національний університет «Юридична
академія України ім. Ярослава Мудрого»)

УДК 347.73

ПРО ФІНАНСИ ЯК СИСТЕМНЕ ПОНЯТТЯ

Розкривається зміст фінансів як системного поняття. Окрему увагу приділено фінансовій системі як системоутворюючій категорії в фінансово-правовому регулюванні. Аналізуються різні підходи до визначення фінансової системи, як підсумок пропонується власне визначення цієї категорії.

Ключові слова: фінанси, фінансова система, фінансова діяльність.

Раскрывается содержание финансов как системного понятия. Отдельное внимание уделено финансовой системе как системообразующей категории в финансово-правовом регулировании. Анализируются разные подходы к определению финансовой системы, как итог предлагается собственное определение этой категории.

Ключевые слова: финансы, финансовая система, финансовая деятельность.

Maintenance of finances opens up as a system concept. Separate attention is spared the financial system as system categories are in the financially-legal adjusting. The different going is analysed near determination of the financial system, as a result is offered own determination of this category.

Keywords: finances, financial system, financial activity.

Актуальність дослідження фінансів як системного явища не викликає сумнівів. Обумовлено це перш за все сучасним станом розбалансування фінансової системи. Крім того, чинні уявлення про фінанси, фінансову систему формувалися переважно в період розвитку адміністративно-командної економіки, тому деякі положення потребують уточнення. Саме тому пошук системоутворюючої категорії у фінансово-правовому регулюванні, дослідження фінансової системи є своєчасним та нагальним.

Дослідження фінансів, фінансової системи наряду із іншими фінансово-правовими категоріями можна знайти в працях О.Ю. Грачової [10], С.В. Запольського [3], М.П. Кучерявенка [11], О.А. Лукашева [8] та ін. Окремо слід звернути увагу на монографію Е.Д. Соколової [6], у якій досліджуються правові основи фінансової системи Росії. Проте незважаючи на вищевказані доробки вчених, слід вказати, що окремої праці, присвяченої проблемам фінансової системи України, на сьогодні немає. Це обумовлює необхідність дослідження фінансів як системного поняття, фінансової системи України.

Фінанси є системним поняттям. На це вказують провідні вчені, що досліджували цю базу фінансово-правову категорію. Так, існує думка [11, с. 37], що фінанси становлять цілісну однорідну систему, проте можлива їх певна внутрішньовидова диференціація. Вона зумовлена більш детальним, спеціальним аналізом внутрішніх складових частин фінансів, що різняться своїми особливостями й режимами. За цих умов однорідні, єдині за формами і методами фінансові відносини визначаються як фінансовий інститут. Наявність єдиних за природою і змістом, але різних за формою фінансових інститутів зумовлена різноманіттям сфер застосування фінансів, напрямками їх реалізації. Досліджуючи системність категорії фінансів, С.В. Запольський звертає увагу на те, що під фінансами розуміють в одних випадках відносини, у інших – грошові фонди, у третіх – сукупність фінансових інститутів. На думку одних дослідників, фінанси – об'єктивно існуючі відносини, в інтерпретації інших – це інструмент господарювання, треті наполягають на ідентичності понять «фінанси», «фінансова система», «фінансова діяльність» [3, с. 26].

Не вдаючись до аналізу різних визначень поняття «фінанси», виокремимо системний характер як ознаку, що притаманна фінансам. Під системою (від грец. «systema» – складене із частин, пов'язане) розуміють сукупність взаємопов'язаних елементів, які створюють свого роду цілісність і єдність. Якщо звернутися до історії, то перші уявлення про систему виникли в

античній філософії. Так, у Стародавній Греції філософи Аристотель і Платон приділяли значну увагу розробці ідеї системності. Продовженням цих досліджень були праці німецьких філософів Спінози, Лейбніца, Канта і Гегеля, [1, с. 170] предметом дослідження яких було пізнання як система, підстава для діалектичного мислення. Тобто системність розглядалася з точки зору філософії. Але поступово поняття системи як взаємодії певних елементів проникає в інші галузі суспільних наук, які характеризуються конкретністю пізнання. Так, з другої половини XIX ст. поняття системи зустрічається у юридичній науці та практиці. Особливо це стосується системи права, системи джерел права, системи законодавства і його упорядкування [7, с. 7].

Отже, поняття системності означає взаємодію певних елементів. У зв'язку з цим виникає принаймні два питання: 1) що це за елементи та 2) який зв'язок їх об'єднує? Щодо відповіді на перше питання, то у фінансово-правовій літературі можна знайти різні підходи до визначення структурних елементів фінансів як системної категорії: фондова концепція – диференціація фондів коштів, які обслуговують рух публічних грошей; суб'єктна концепція – виділення органів, за якими закріплюється управління відповідною структурною одиницею; інституційний підхід передбачає фактично виведення на перший план інститутів фінансово-правової галузі; при стадійному (або динамічному) підході йдеться про регулювання руху публічних грошових фондів.

А що стосується питання про характер взаємозв'язку між вищевказаними елементами, то у цій царині більше запитань, ніж відповідей. У науці фінансового права актуально залишається проблема пошуку універсальної системоутворюючої фінансово-правової категорії, яка має виконувати консолідуючу та координуючу функції у системі фінансово-правового регулювання [3, с. 27]. У дослідженні «Системный подход и общая теория систем» [9, с. 10] ставиться важливе питання: у чому ж конкретний зміст принципу взаємозв'язку? Перш ніж відповісти на це питання, необхідно визначити поняття «зв'язок» і встановити його відношення до інших понять. Отже, що таке зв'язок явищ? При визначенні поняття «зв'язок» деякі автори зазвичай обмежуються загальними її характеристиками на інтуїтивному рівні, наприклад, пишуть: «Зв'язок – це сторона відносин» [9, с. 12]. Таку характеристику, очевидно, не можна вважати визначенням зв'язку. Пропонується також і інший метод визначення поняття зв'язку, а саме шляхом фіксації деяких особливостей, які відрізняють зв'язки від решти типів відносин. Для цього ми звернемося до типології відносин. Характер зв'язку між об'єктами неможливо визначити тільки на основі знання цих об'єктів. У цьому особливість зв'язків. У вищевказаній монографії зазначається, що для встановлення зв'язку між об'єктами необхідно досліджувати не тільки об'єкти, що співвідносяться, але і те, що знаходиться, грубо кажучи, між ними, тобто проміжні ланки. Бо ті або інші зв'язки існують за одних умов і не існують при інших. Як приклад можна навести взаємозв'язок, що існує між обсягом витрат, визначеним законом про Державний бюджет України за попередній бюджетний період, і поточними щомісячними бюджетними асигнуваннями загального фонду Державного бюджету України, що сумарно не можуть перевищувати 1/12 обсягу бюджетних призначень, визначених законом про Державний бюджет України на попередній бюджетний період. Вказаний зв'язок наявний не завжди, він можливий лише за умови, якщо до початку нового бюджетного періоду не набрав чинності закон про Державний бюджет України (ч. 1. ст. 41 Бюджетного кодексу України) [2].

Зауважимо, що сфера застосування поняття «система» може бути досить широкою. Тим характеристикам, які були виділені вище для відносин типу зв'язку, можуть відповідати й інші відносини, якщо ці відносини будуть взяті як системоутворюючі. Отже, ланкою, що пов'язує структурні елементи системи, є категорії, які можна визначити як системоутворюючі.

С.В. Запольський [3, с. 28] зауважує, що такою системоутворюючою категорією для фінансово-правового регулювання є, була і має залишатися «фінансова система», оскільки саме на формування, розподіл та використання коштів публічних грошових фондів (тобто фондову складову фінансової системи) спрямована вся система фінансово-правового регулювання. Значення фінансової системи важко переоцінити. Так, О.А. Лукашев [8, с. 98], досліджуючи систему фінансового права, вказує, що одним із найбільш поширених підходів до побудови системи фінансового права є обґрунтування її детермінації структурою фінансової системи держави. Обумовленість системи фінансового права структурою фінансової системи держави сьогодні не можна вважати новацією, оскільки ще з радянських часів у науці фінансового права питання щодо взаємозв'язку цих категорій не викликало сумнівів. Н.І. Хімичева зазначає, що «у системі

фінансового права відбивається фінансова система як об'єктивно існуюча економічна основа» [12, с. 24].

Слід вказати, що чинне законодавство не містить визначення поняття «фінансова система». Проте вказаний термін використовувався в законодавстві України. Так, Законом «Про економічну самостійність Української РСР» (ч. 1 ст. 5) було встановлено, що «Українська РСР має власну фінансову систему» [5]. Дещо пізніше, після внесення змін до Закону України «Про бюджетну систему України» від 29 липня 1995 р., законодавче закріплення отримало поняття «одиниця фінансової системи», адже ст. 23 зазначеного Закону «Взаємовідносини бюджетів з іншими одиницями фінансової системи» встановлювала, що бюджет є складовою фінансової системи України. Крім того, цією ж статтею було закріплено принцип законодавчого регулювання взаємовідносин бюджету з іншими ланками фінансової системи [6].

Відсутність законодавчого визначення поняття «фінансова система» спонукає звернути увагу на погляди вчених щодо цієї категорії. Перш ніж перейти до аналізу різних підходів вчених-правознавців до визначення терміну «фінансова система», слід звернути увагу на існування такої точки зору, що наука фінансового права повинна користуватися готовими економічними положеннями, які розробляються наукою про фінанси, не перетворюючись на «економіко-правову науку» [13, с. 5]. Цю тезу відносять і до визначення змісту і структури фінансової системи.

Не погоджуючись із цією тезою, хотілося б зазначити, що напевно чи будь-яку складову фінансового механізму можна уявити без відповідного правового оформлення. Наприклад, грошима може бути будь-який носій (папір, метал, худоба), але лише той, якого держава призначила таким, надала відповідний правовий режим обігу, гарантувала примусом від несанкціонованого випуску. Податками та зборами можуть бути тільки ті платежі, які запроваджені та встановлені законом. Саме тому складно уявити будь-який елемент фінансової системи без певної правової форми [6, с. 9]. Тому пошук виваженого фінансово-правового підходу до визначення поняття «фінансова система» залишається актуальним.

О.А. Лукашев [8, с. 102] зазначає, що на сучасному етапі розвитку фінансово-правової науки дослідження сутності фінансової системи привело до виділення декількох підходів щодо характеристики її змісту.

Фондовий підхід передбачає класифікацію складових фінансової системи на підставі диференціації фондів коштів, які обслуговують рух публічних грошей. У цій ситуації до складу фінансової системи як складові належать бюджети, позабюджетні фонди, фінанси державних підприємств і т.д. Кожній із публічних грошових фондів є не тільки сукупністю коштів, а насамперед фінансовим інститутом, що поєднує специфічний вид фінансових відносин із приводу формування, розподілу й використання даного грошового фонду. Тобто цей підхід тісно пов'язаний з наступним – інституційним.

Інституційний підхід до структурування фінансової системи передбачає фактичне виведення на перший план інститутів фінансово-правової галузі. Складовими фінансової системи є:

1. Бюджетна система.
2. Кредитна система.
3. Обов'язкове державне страхування.
4. Фінанси підприємств.

Цілісність ланки фінансової системи передбачає її складну підпорядкованість, структуру, специфічні зв'язки [11, с. 37].

Досить виваженою виглядає позиція О.Ю. Грачової [10, с. 6] щодо структури фінансової системи. Вчена вважає, що фінансова система складається з таких ланок:

- 1) державних фінансів;
- 2) фінанси підприємств, установ, організацій всіх форм власності;
- 3) кредитування;
- 4) страхування.

Кожна ланка фінансової системи, на думку О.Ю. Грачової, підрозділяється на підланки відповідно до внутрішньої структури фінансових взаємозв'язків, що містяться в них. Так, державні фінанси включають:

- 1.1) бюджет країни;
- 1.2) позабюджетні фонди;

1.3) державний кредит.

Фінанси підприємств, установ і організацій об'єднують відповідно:

- 2.1) фінанси підприємств, що функціонують на комерційних засадах;
- 2.2) фінанси установ і організацій, що здійснюють некомерційну діяльність;
- 2.3) фінанси громадських об'єднань.

Інститут кредитування утворюють відносини, що виникають між вкладниками і комерційними банками, іншими кредитними установами з приводу залучення грошових коштів, а також надання банківських позик.

У сфері страхових відносин кожна з ланок, репрезентована особливою галуззю страхування, підрозділяється за видами страхування: соціальне страхування, особисте страхування, страхування відповідальності і так далі.

Отже, в межах зазначеного підходу О.Ю. Грачова вводить додатковий критерій для структурування фінансової системи – форму власності на відповідні грошові фонди.

Досить поширеним є також посуб'єктний підхід до структурування фінансової системи, що передбачає виділення органів, за якими закріплюється управління відповідною структурною одиницею цієї системи.

Аналізуючи вказаний підхід, О.А. Лукашев [8, с. 103] зазначає, що окремими учасниками таких відносин виступають бюджети (державний та місцевий), позабюджетні та страхові фонди і т.д. Певні зауваження викликає виокремлення бюджету як учасника відносин. Оскільки згідно з ч. 1 ст. 2 Бюджетного кодексу України поняття «бюджет» визначається як план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Якщо як суб'єктів виокремлювати власників грошових коштів, регулювання яких здійснюється в межах фінансової системи, то ми повинні виділити лише двох: державу та територіальні громади. Безумовно, серед них можлива і подальша деталізація, тому що державу в цій ситуації має репрезентувати низка органів, які обслуговують рух фондів грошових коштів. Те саме стосується і руху місцевих фінансів. Ми погоджуємося з тим, що системного погляду на структурування фінансової системи ця концепція не дає.

Процедурний підхід до виділення структурних складових фінансової системи виходить з природи предмету фінансово-правового регулювання. У переважній більшості фінансово-правове регулювання забезпечується передусім процесуальними нормами. Матеріальні приписи існують як певна мета або поштовх для здійснення процедурного регулювання обігу коштів держави та територіальних громад. На думку прихильників цього підходу, виділити можна декілька стадій: формування, розподілу та використання. Базуючись на розмежуванні цих стадій, якраз і можна простежити динаміку фінансово-правового регулювання. Прихильники досліджуваного підходу вказують, що динамічна концепція структурування фінансової системи не означає виключно процесуальний погляд на це утворення. Ідеться про логічне співвідношення матеріального та процесуального регулювання, в умовах чого певні акценти зміщуються в бік процесуального. Стадійне структурування фінансової системи дозволяє логічно пов'язувати з відповідними фондами і характеризувати фінансову систему, зміст якої включає формування публічних грошових фондів, розподілення коштів, які акумульовані в цих фондах, та витрачання цих коштів.

Якщо узагальнити інформацію про підходи до структурування фінансової системи, то можна виокремити декілька положень. По-перше, всі підходи не мають відособленості, вони тісно пов'язані. По-друге, кожна із концепцій тією чи іншою мірою посиляється на використання фондів коштів (домінує фондівий підхід). По-третє, кожен із підходів містить посилення на бюджетну систему як одну із основних ланок фінансової системи. Враховуючи вищевикладене, можна запропонувати власне визначення поняття «фінансова система». Фінансова система – це внутрішня будова фінансів, що являє собою сукупність взаємопов'язаних суспільних відносин (інститутів), які складаються при формуванні, розподілі та використанні грошових фондів, що необхідні державі для виконання покладених на неї завдань та функцій.

Список використаної літератури:

1. Агошкова Е.Б., Ахлибининский Б.В. Эволюция понятия системы // Вопросы философии. – 1998. – № 7. – С. 170-179.

2. Бюджетний кодекс України // *Голос України*. – 2001. – № 129.
3. Запольский С.В. Теория финансового права: Научные очерки. – М., 2010.
4. Про бюджетну систему України: Закон України (у ред. від 29 черв.1995 р.) // *ВВР УРСР*. – 1995. – № 26. – Ст. 195.
5. Про економічну самостійність Української РСР: Закон УРСР // *ВВР УРСР*. – 1990. – № 34. – Ст. 499.
6. Соколова Э.Д. Правовые основы финансовой системы России / Отв. ред. Е.Ю. Грачева. – М., 2006.
7. Систематизація законодавства України: проблеми та перспективи вдосконалення / Кол. авт.: Н.М. Пархоменко, В.Ф. Сіренко та ін. – К., 2003.
8. Лукашев О.А. Теоретичні проблеми системи фінансового права: Монограф. – Харків, 2010.
9. Уемов А.И. Системный подход и общая теория систем. – М., 1978.
10. Финансовое право России: Учеб. / Грачева Е.Ю., Куфакова Н.А., Пепеляев С.Г. – М., 2005.
11. Фінансове право України: Навч. посібник / Л.К. Воронова, М.П. Кучерявенко, Н.Ю. Пришва та ін. – К., 2009.
12. Химичева Н.И. Финансовое право: Учеб. – 3-е изд. – М., 2003.
13. Цыпкин С.Д. Финансово-правовые институты, их роль в совершенствовании финансовой деятельности советского государства. – М., 1983.